

С.С. Сайфулмаликова¹, М.Е. Қадырбаева²

*¹тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан
²Абай атындағы ҚазҰПУ-нің PhD докторанты, Алматы қ., Қазақстан*

АҚМОЛА, СЕМЕЙ ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ АУЫЛДЫҚ МЕКТЕПТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ (XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа

Мақалада авторлар Ақмола, Семей облыстарындағы көшпелі ауылдық мектептердің құрылу тарихын көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезеңіндегі Ресей империясындағы бастауыш білім берудің қалыптасу үрдісі талданады. Көшпелі мектептердің құрылу ерекшелігі, оқу-үрдісінің мазмұны, материалдық-техникалық жағдайы анықталған. Ауылдық мектептердің саны көрсетіледі. Авторлар кең көлемдегі фактологиялық материалдар негізінде Батыс-Сібір округіндегі көшпелі ауылдық мектеп мәселесін Орынбор оқу округімен салыстырады. Жұмыстың ғылыми жаңалығы, Ресей империясының бастауыш білім жүйесіндегі ауылдық мектептердің спецификалық ерекшелігі талданады.

Кілт сөздер: *Ресей империясындағы бастауыш білім беру, көшпелі ауылдық мектептер, болыстық мектептер, Ақмола, Семей облыстары*

Сайфулмаликова С.С.¹, Қадырбаева М. Е.²

¹д.и.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

² докторантка 3 курса Казахского Национального педагогического университета, по специальности «6D011400-История», г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ АУЛЬНЫХ ШКОЛ В АКМОЛИНСКОЙ, СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ (В НАЧАЛЕ XX ВЕКА)

Аннотация

В статье авторы рассматривают историю создания кочевых аульных школ в Акмолинской, Семипалатинской области. Анализируется процесс формирования начального образования в Российской империи во второй половине XIX - в начале XX века. Выявляется особенность создания кочевых школ, содержание учебного процесса, материально-техническое положение. Показана численность аульных школ. Также анализируются правила, которые были приняты об аульных школах. Авторы на основе обширного фактологического материала, изучая тему создания кочевых школ Западно-Сибирского учебного округа, сравнивают их с Оренбургским учебным округом. Научная новизна работы определяется тем, что в ней изучена специфическая особенность аульной школы в системе начального образования в Российской империи.

Ключевые слова: *начальное образование в Российской империи, кочевые аульные школы, волостные школы, Акмолинская, Семипалатинская область.*

S.S. Saifulmalikova¹, M.E. Kadyrbayeva²

¹Doctor of History, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Abai kazakh national pedagogical university Institute of History and Law PhD 3-course specialty «6D011400- History», Almaty, Kazakhstan.

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF AUL SCHOOLS IN AKMOLA, SEMIPALATINSK REGION (AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Abstract

In the article, the authors consider the history of the creation of nomadic aul schools in Akmola, Semipalatinsk region. The formation process of primary education in the Russian Empire in the second half of the XIX - early XX century is analyzed. The peculiarity of the creation of nomadic schools, the content of the educational process, the material and technical condition is revealed. The number of aul schools is indicated.

Also in the article the rules that have been adopted on aul schools had analyzed. The authors, on the basis of extensive factual material, studying the topic of creating nomadic schools in the West Siberian educational district, compare them with the Orenburg educational district. The scientific novelty of the work is determined by the fact that it studies the specific feature of the aul school in the system of primary education in the Russian Empire.

Key words: *primary education in the Russian Empire, nomadic aul schools, volost schools, Akmola, Semipalatinsk region.*

Кіріспе. Ресей империясы қазақтарды орыстандырудың ең тиімді жолы мектеп ашып, қазақ, орыс балаларын қатар оқыту қажет деген саясат ұстанды. Әрбір аймақта мектеп ашу ісіне генерал-губернатор, әскери губернатор, уез бастықтары араласты. XIX ғасырдың 50-90 жылдар аралығында орысша білім беретін старшиндық, жорықтық мектептер, бекініс жанынан, облыс басқармасы жанынан мектептер, бір-екі сыныптық орыс-түзем мектептері, орыс-түзем училищелері, халықтық училищелер ашылды. Қазақ балалары үшін орысша білім беруге бағытталған барлық оқу орындарын ашу бірдей нәтижелі болмады. XIX ғасырдың 90-жылдарында Торғай облысындағы ауылдық мектептер ашу тәжірибесі оң нәтиже бергендіктен, бұл тәжірибе басқа облыстарда, яғни Ақмола, Семей облысында да жүргізілген еді. Мақалада Ақмола, Семей облыстарындағы ауылдық, болыстық мектептерді ашу тарихы талданады.

Тарихнама. Төңкеріске дейінгі тарихнамада А.Е. Алекторов (Алекторов,1905), А.В. Васильев (Васильев,1896) Г.Хохловтың (Хохлов, 1906) зерттеулерінде Торғай облысындағы болыс, ауылдық мектептердің тарихы қарастырылған. Орыс тарихшысы, этнограф, шығыстанушы, миссионер, Астрахан губерниясында, Торғай, Семей облысында халықтық училищелердің инспекторы, директоры болып қызмет жасаған А.Е. Алекторов қазақ өлкесіндегі білім беру жүйесімен өте жақсы таныс болды. Оның зерттеулерінде Торғай, Семей, Ақмола облыстарындағы ауылдық мектептердің тарихы жан-жақты талданады. Торғай облысындағы ауылдық мектептердегі қазақ мұғалімдеріне қатысты субъективті пікір жазған Г.Хохлов болды. Автордың көзқарасы бойынша ауыл мектептеріндегі қазақ мұғалімдерінің қонаққа барудан қолы босамаған, олар өз міндеттерін дұрыс орындамай, шәкірттерге тапсырманы беріп, өздері мектепте сұлап жатады деген сыңаржақты пікір береді. Керісінше, орыс мұғалімдері орыс халқының өкілдері болғандықтан, қазақтарды Ресейді жақсы көруге үйретіп, орыстармен біртұтас бірігуге ықпал етеді деген кертартпа тұжырым жасайды. Ауыл, болыстық мектептердің тарихы М.Г. Греховодов (Греховодов,1913), С.М. Граменицкийдің (Граменицкий, 1896) зерттеулерінде де қарастырылған. Кеңестік тарихнамадағы ауыл, болыстық мектептердің тарихы Т.Тажобаев (Тажобаев,1962), Г.М. Храпченков, В.Г. Храпченковтың (Храпченков,1998) еңбектерінде талданады. Жалпы зерттеушілер ауылдық мектептің құрылу тарихын жеке қарастырмайды, негізінен барлық бастауыш мектептер құрамында қарайды.

Методология. Зерттеу жұмысының методологиялық негізі объективтілік пен тарихилық принциптері. Нақты мақсатқа жетуде жалпы ғылыми әдістердегі талдау, салыстыру қолданылды. Тарихи-генетикалық әдістерді қолдану, Ресей империясының ауылдық мектептерді ашудағы саясатының негіздерін көрсетуге және бұл мектептердің бастауыш мектеп жүйесінде ашылған басқа мектептерден ерекшелігі мен тәжірибиенің нәтижелерін көрсетуге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім. Орыс тілінде оқытатын қазақ балаларына арналған алғашқы мектеп, 1841 жылы Жәңгір ханның бастауымен Бөкей Ордасында ашылды.1857 жылы Сібір қырғыздары (қазақтары) аймағында облыстық басқарма жанынан қазақ балаларына арналған мектеп ашу туралы Ереже қабылданды. Мектеп облыстық басқармаға қарады. Мектепті ашудағы негізгі мақсат, қазақ балаларынан болыс басқармасындағы сұлтанның іс-қағаздарын жүргізетін мамандарды дайындау болатын. Мектепке қазақтардың аса құрметті саналатын адамдардың 20 баласы қабылданды. Жалпы бұл мектеп барлық қазақ балаларын мектепке тарту мақсатын ұстанбады.

XIX ғасырдың 60-жылдарынан, Ресей империясы қазақ өлкесінде орысша оқытатын мектептерді жаппай ашу үрдісін бастады. Бұл мектептерді ашу кезінде, 1857 жылғы Ережеге сәйкес мектепке аса құрметті қазақтардың балалары ғана қабылданады деген талаптар болмады. 1868 жылы Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын басқаруға арналған Уақытша Ереженің 262 бабына сәйкес, әрбір уездің басқарма жанында ұлтына қарамастан қабылдайтын жалпы мектеп ашылуға рұқсат берілді. Мектеп уез, облыс басшыларының бақылауында болды. 1867 жылы Сырдария, Жетісу облыстарын басқаруға арналған Уақытша Ережеде, аймақтағы мектептерге қатысты мұндай мәселе қарастырылмады.

1867-1868 жылы Уақытша ереже қабылданға дейін Ресей империясы бұрынғы және жаңадан қосылған Сыр бойы мен Жетісу аймағында мектептер аша бастады. Мысалы, Троицк (1860), Перовск (1860), Қазалы (1860) Түркістан (1873) Шымкент (1875), Әулиеата (1876) қалаларында. Троицкідегі

ашылған мектептің мұғалімі Ы.Алтынсарин болса, қалған мектептердің барлығының да, мұғалімдері діни семинарияны бітірген, шіркеу қызметкерлері болатын. 1862 жылы 18 қазандағы бекіністегі мектепке қатысты қабылданған Уақытша Ережеге сәйкес мектеп мұғалімдері Орынбор кадет корпусының, немесе Орынбор шекара комиссиясы жағындағы мектептің түлектері болуға тиісті еді, бірақ негізінен мектепте шіркеу қызметкерлері сабақ берді. Ережеге сәйкес әрбір бекіністегі мектепке 25 қазақ баласы және бекіністегі орыс қоныстанушыларының балалары қабылдануы тиіс болды. Мектептерге орыс, қазақ балалары қатар қабылданғанымен, қазақ балаларының саны аз болды. Сабақ дұрыс жүргізілмеді, ерте көктемнен күзге дейін балалар оқымады. Перовск, Қазалы мектептеріндегі алғашқы қазақ балаларын оқыту тәжірибиесі өз нәтижесін бермеді. 1863 жылы Перовск мектебінде 43 ұл бала, 19 қыз бала оқыса, бітіргені 2 ұл, 2 қыз бала ғана болатын, өйткені оқу барысында балалардың көп бөлігі мектепті тастап кететін (Добросмыслов, 1912: 87)

Бекіністерде мектеп ашу тәжірибиесі сәтсіз жүзеге асқандықтан, XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Сібір, Орынбор, Түркістан генерал губернаторлығының облыс, уез орталықтарында орыс-түзем мектептері, орыс қазақ мектептері, бір, екі сыныптық орыс-қазақ училищелері, халықтық училищелер және Бөкей Ордасында бөлімшелік, старшиндық мектептер, Торғай облысында жорықтық (походная) мектептер ашылды. Алайда бұл мектептер мұсылмандық мектеп, медреселердің ашылуына тосқауыл бола алмады. Сондықтан да мұсылмандық мектептерге ұқсас қазақ көштерінің ортасынан, яғни болыс, ауылдармен бірге көшіп жүретін мектептер ашу мәселесі көтерілді. Мұндай мектептер көшпелі ауылдық мектептер, болыстық мектептер деп аталды. Ауылдық мектептердегі оқу жылы 2-3 жыл болды. Болыстық мектептерде мүлдем хат танымайтындар үшін оқу жылы 4 жыл, ал ауылдық көшпелі мектептерді бітіргендер үшін 2 жыл еді. Көшпелі ауылдық мектептердің курсы бастауыш халықтық училищелердің бірінші, екінші бөліміне, ал болыстық мектептегі оқу приходтық училище бағдарламасына сәйкестендірілді.

Көшпелі ауылдық, болыстық бастауыш сынып мектептерін ашу тәжірибиесі, алғаш 1892 жылы Торғай облысында басталып, кейін басқа аймақтарда жалғасын тапты. 1895 жылы Бөкей Ордасында, 1899 жылы Орал облысында ашылды. 1892 жылы Торғай облысындағы 25 оқу орнының 5 көшпелі ауылдық мектеп болса, 1900 жылы облыстағы училище, мектептердің саны 161 жетіп, оның 83 көшпелі ауылдық мектеп болатын. 1900 жылы көшпелі ауылдық мектепте жалпы 1267 бала оқыды, оның 82 орыс, қалғаны қазақтар, яғни 1151 ұл бала, 34 қыз бала болатын [Обзор, 1902, V].

1899 жылдан - 1908 жылға дейін Орал облысында 38 көшпелі ауыл мектебі ашылып, оның 1 болыстық мектепке айналса, 8 мүлдем жабылып қалған (Миронов, 1910: 178). Орал облысында екі, бір сыныптық орыс-қазақ мектептеріндегі шәкірттің бір жылдық шығыны 57 рубль болса, ал ауыл мектебіндегі оның шығыны 17 рубльді құрады (Миронов, 1910: 188). Көшпелі ауылдық мектептегі бала оқыту шығыны орыс-қазақ түземдік мектептері, халықтық училищелерге қарағанда арзанға түсті. Көшпелі ауылдық мектеп, болыстық мектептердің шығыны тікелей қазақтардың земстволық салыққа төлеген салық есебінен қаржыландырылды. 1895 жылы Торғай облысындағы қазақтардан түскен земство салығының 38.871 рублі ауыл мектебіне бөлінді (Сборник, 1898: 1895)

Торғай облысындағы ауыл, болыстық мектептердің құрылу тәжірибиесінің жетістіктері, Дала генерал-губернаторының қызығушылығын туғызды. 1894 жылы М.А. Таубе Торғай облысының губернаторы Я.Ф. Барабаштан облыстағы көшпелі ауылдық мектептердің нәтижелері туралы сұрас-тырды. «Қазақтар мұсылман мектептерін қолдаумен бірге орыс біліміне де құрметпен қарайды. Орыс мектептерін интернатпен бірге ұстау өте қымбатқа түскендіктен, бұл мектептер қазақтардың 5% ғана қамтыды. Мұсылмандық мектептер ауылмен бірге көшіп жүргендіктен арзанға түседі, орыс билігі оның ашылуына қарсы тұра алмайды. Қазақтардың білімге деген сұранысын қанағаттандыру үшін, орысша оқытатын мектептер ашу қажет, кейін олар мұсылмандық мектептерді ығыстырып шығарады. Қазақтардың көшпелі тұрмысына ыңғайлы қарапайым, арзан көшпелі ауыл мектептерін аштық. 1892 жылы 15 маусымда Қостанай уезінде бірінші көшпелі ауыл мектебі ашылды. Қазақтарға орыс білімін бере алатын, осындай арзан көшпелі мектептерді ашуда алғашқы кезде сәтсіздіктер де болды, бірақ табандылықтың арқасында ғана, мұсылман фанатизіміне қарсы тұруға болады. Мұны тәжірибе ғана көрсетеді - деп жазды Я.Ф. Барабаш Дала генерал-губернаторына жазған хатында» (Алекторов, 1905: 161).

Алғашқы кезде Ақмола, Семей облыстарында бағдарламасы ауыл шаруашылығы мектептеріне негізделген екі түрлі мектеп ашу жоспарланды: 1) көшпелі ауыл мектебі; 2) екі сыныптық орыс-қазақ училищелері. Ауыл мектебінің мұғалімдерін қалалық училище курстарында қазақ жастарынан дайындауды, ал екінші типтегі мектептің мұғалімдері мұғалімдер семинариясының түлектері болуы тиіс еді» (Алекторов, 1905: 165). Алғашқы жасалынған жоба қолдау көрмеді. Семей облысының губернаторы Семейде мұғалімдер семинариясын ашу жөнінде ұсыныс жасады. Торғай облысындағы мектептердің

жағдайымен танысу үшін, Дала генерал-губернаторы Таубенің арнайы тапсырмасымен Селицкий аттандырылды Торғайға аттандырылды» (Алекторов,1905:167).

Торғай облысындағы тәжірибеден өткен көшпелі ауыл, болыстық мектептерді ашу тәжірибесі, 1901 жылы Ақмола, Семей облыстарында да жүргізу үрдісі басталды. 1901 жылы 11 қазанда Ақмола мен Семей облыстарындағы ауыл, болыстық мектептерге арналған «...Ереже» қабылданды. Оны Халық Ағарту ісінің министрі, сенатор И.В. Мещанин және Халық Ағарту департаментінің директоры Н.Дебольский бекітті (ҚРОМА,369:3761: 9).

Ақмола, Семей облыстарындағы көшпелі ауылдық мектептерді құру Ережесі төмендегідей баптардан тұрды:

1. Ақмола, Семей облыстарындағы ауылдық мектептерді ашудың басты мақсаты, қазақтар арасында бастауыш білім беруді кеңінен тарату.

2. Көшпелі ауылдық мектептер болыстық немесе екі сыныптық орыс – қазақ мектептерінің бөлімшелері ретінде құрылды және жақын жердегі сол мектептердің бақылауында болады: а) меңгеруші ауыл-дық мектепке бөлінген қаржыны бөліп отырды: мектеп мұғалімдері, күзетшінің айлық жалақысы, мектептің жалға алып отырған ғимаратының пәтер ақысын төлеу, оқушыларға қажетті оқу құралдары, дәптер және тағы да басқа қажеттерін сатып алу; б) мектеп инспекторы дәрежесінде көшпелі ауылдық мектептердегі оқу-тәрбие үрдісін бақылауға алды; в) көшпелі ауылдық мектепке кеткен шығының есебі туралы есеп беріп отырды.

3. Ауылдық мектеп, ішкі құрылымы бойынша қазақтардың көшпелі өмір сүру салтына жақын болуы қажет, мысалы мектептің құрал-жабдықтары көшуге ыңғайлы, жиналмалы сынып тақтасы, 4 кіші жазу үстелі, саудалық есеп-шот, кітап, дәптерді сақтауға арналған сандық, киіз үй.

4. Оқу жылы сәуір мен қыркүйекте болатын демалысты есептемегенде, жыл бойы жалғасуы тиіс. Сабақ қазан мен сәуір аралығында – жалдамалы жер үйлерде, мамыр мен қыркүйекте киіз үйлерде өтеді. Ауыл мектептерінің оқушылары көктеуден жайлауға және жайлаудан күздеуге көшкенде демалысқа шығады (Греховодов,1913:12).

Мектепте сабақ Рамазан айы, Құрбан Айт күндерінде, 3 күн Пасха мейрамдарында, 24 желтоқсаннан- 6 қаңтарға дейін қысқы демалыс күндерінде, әр аптаның жұма күндерінде болған жоқ. Сабақтағы демалыс күндері де мұсылмандардың мейрамдарына жақындатылды. Орыс-түземдік училищеде демалыс күні әр аптаның жексенбі күні болса, ауылдық мектептердегі апталық демалыс күні мұсылмандық оқу орындарындағыдай жұмаға қойылды.

5. Ауылдық мектепте оқытылатын пәндер мен оқу курсы бір сыныптық болыстық мектептің I және II бөлімдеріне сәйкестендіріледі.

6. Ауыл мектебінің мұғалімі жылына бір рет мектеп инспекторының шешіміне сәйкес, өз шәкірттерін болыстық мектеп қарамағындағы арнайы комиссияның сынағына жеткізуі тиіс болды, комиссия қанағаттанарлық пікір берсе, мұғалім бір рет сыйақы алды, оның көлемін оқу округінің попечителі белгілейді.

7. Ауыл мектептері жергілікті қаражат есебінен қаржыландырылды, қаржы жетпеген жағдайда облыстық қазынадан оқу ісіне бөлінетін қаражат есебінен көмек көрсетіледі. Жыл сайын әрбір ауыл мектебінің қаржыландыру шығынына 540 рубль бөлінді: а) мектеп мұғалімінің айлық жалақысына – 360 рубль; б) мектеп үйін жалға алуға (қыста жертөле, жазда киіз үй) және жылытуға, үй ішіндегі мұғалім бөлмесі мен күзетшіге қоса есептегенде шығын – 120 рубль; в) кітаптар мен оқу құралдарына – 20 рубль; г) мектептің жаздағы көшу шығыны мен сынып жиһаздарын көшіруге, жөндеу жұмыстарына – 40 рубль болды (Греховодов,1913:13).

Ақмола, Семей облыстарындағы ауылдық мектептің шығыны Торғай облысымен салыстырғанда жоғарырақ болды. Торғай облысындағы ауылдық мектеп мұғалімінің айлық жалақысы 180 рубль болатын, шәкірттері емтихан сынығынан өткенде ғана олардың әрбірі үшін 5-10 рубль көлемінде үстемақы төленді. Жылына бір рет ауыл мектебінің оқушылары ерекше комиссия сынағынан өтіп, комиссия оң пікір берсе, мұғалімнің жылына бір рет сыйақы алуға мүмкіндігі болды. Сыйақыны белгілеу округ попечителінің құзырында болатын (Тажигаев,1962: 475).

Көшпелі ауыл мектептерінде орыс тілі, арифметика, қазақ тілі, мұсылман діні пәндері оқытылды. Орыс тіліне аптасына 12 сағат бөлінді, оқушылар орысша оқыды, жазды, кітаптан мәтіндер көшірді, грамматикалық жаттығулар орындады, жатқа жазды, тақпақтар жаттады. Арифметика аптасына 6 сағат өтті, орыс тілінде сандарды білу, ауызша санай білуге, төрт амалдар бойынша есептер шығаруға үйренді. Мұсылман діні мен қазақ тілі және оның грамматикасына 6 сағат бөлінді. Ауыл мектептері міндетті түрде А.Алекторовтың «Русско-киргизская азбука. К мудрости ступеньки», «Қырғыз хрестоматиясы», «Первоначальный учебник русского языка для киргизов», «Практические уроки русского языка для киргизов» деген оқулықтарымен оқыды (Греховодов, 1913: 10).

1901 жылғы Ережеге сәйкес, Ақмола мен Семей облыстарында көшпелі ауыл мектептері ашылды. Ауыл мектептерін ашу үрдісінде мұғалім мектептердің ашылуына және жұмыс істеуіне жәрдемдесуге құқылы болды. Алғашқы жылдары мектеп ашуда үлкен қиындықтар болды, өйткені қазақтар орыс мәдениетіне оппозициялық тұрғыда қарады және мұсылман дінбасыларының әсері де басым болды. Сондықтан да көшпелі ауыл мектептерін қазақ балаларымен толтыру дұрыс жүзеге аспады. Бұл туралы 1902 жылғы Құдайберген көшпелі ауылының мұғалімі Ержан Аймановтың Ақмола қалалық үш сыныптық училищенің мұғалім-инспекторына жазған рапортында баяндалады: «жергілікті шіркеудегі дін қызметкерінің балалары-нан басқа бірде-бір қазақ баласы болмады, әйтсе де ауылдың құрметті және белсенді азаматтарынан ауыл мектебінің ашылуына қатысуын сұрадым... Қазіргі таңда 22 оқушы бар, оның 5-еуі қазақ, (барлығы үл балалар) және 17 орыс баласы, оның 8 ұл, 9 қыз бала» - деп жазды (ҚРОМА, 369:5091:7).

1902 жылы Ақмола облысында 6 көшпелі ауылдық мектеп ашылды: Ащыкөл, Тілепалған, Ескеней, Қызыл-ағаш, Тасбекет, Құдайберген. Ескеней мектебі Полуден болысындағы қазақтарға арналған алғашқы мектеп болатын. Ол Ербатыр ауылындағы, Ескеней шатқалында ашылды. Мектептің киіз үйі қолайлы, суы мөлдір, жерге тігілді. Жазғы киіз үй шығыны 10 рубль болса, қыстақтағы жылу, жарықпен қамтамасыз етілген үйге 80 рубль қажет болды. Қаражат жергілікті қазынадан алынды. Мектептің ашылуына жағдай жасаған Полуден болысының болыснайы Қуанышев болатын (ҚРОМА, 369:3761:57).

Дала генерал-губернаторы мектеп ашқан болыснайларды марапаттап отырды. Ақмола облысының әскери губернаторы мектеп ашу ісінде үздіксіз еңбек етіп және сол мектептердің ашылуына ықпал еткен болыснайларды «Үшінші дәрежелі» құрмет грамотасымен марапаттауды ұсынды. Терсаков болысының болыснайы Рахымбек Мейрамов өз болысындағы ауылдық мектепті ашқан көмегі үшін марапатталды (ҚРОМА, 369:3761:116). Болыснай, ауыл старшиндарынан басқа да азаматтар ауылдық мектеп ашу ісіне көмектескендері үшін арнайы алғыс хаттармен марапатталды.

1903 жылдың аяғында Ақмола облысында 11 көшпелі ауылдық мектеп ашылды, олардың екеуі Омбыда уезінде (18 ұл, 3-қыз), үшеуі Петропавл уезінде үшеу (29 ұл), үшеуі Көкшетау уезінде (46 ұл), біреу Атбасар уезінде (44 ұл), екеуі Ақмола уезінде (37 ұл, 11 қыз) болды (Обзор, 1905:61). 1904 жылы 4 ауылдық мектеп ашылды: Айбас-Томар, Покровка, Көктерек, Қопа, 1905 жылы 5 мектеп ашылды: Нілді, Тасөткел, Қаратал, Қиялы, Арқалық (ЖМНП, 1909: 8).

1904 жылы Петропавл уезіндегі ашылған Көктерек мектебі 3 бөлмеден тұрды, оның 1 сынып бөлмесі, 1 мұғалімнің бөлмесі, қалған бір бөлме оқушылардың жатын бөлмесі болатын. Сонымен бірге тамақ дайындайтын асханасы да болды. Мектепке жергілікті басқармадан ақша бөлініп, мұғалімдікке Қостанай педагогикалық курсы бітірген Нұрсейітов тағайындалды (ҚРОМА, 369:3761:177).

Семей облысында 1902 жылы Қандығыатай, Бүйін, Нарым, Қалба, Себен, Маралды, Қараоба, Жарлы, Нарын, Қаракөмер, 1903 жылы Жалпақ, Бекбайлы, Шұбартау, Егінді-бұлақ, Ертіс-Қалжар, Шақшаю, 1904 жылы Шолдай, Сарыөзек, Мешіт, Үркер, Күршім, Ақкелі, Тереңкөл, Баянауыл, Дашандыл мектептері ашылды (ЖМНП, 1909:10).

1907 жылы Ақмола облысындағы ауылдық мектептердің саны 15 болды. Кейде, көшпелі ауыл мектептерінің мәртебесі өзгеріп те отырды. Мысалы, Құдайберген көшпелі ауылдық мектебі, кейін Спасск орыс-қазақ училищесі болып қайта құрылды (ЖМНП, 1909:9). 1910 жылы Ақмола облысында 32 мектеп, 1915 жылы 74 көшпелі ауылдық мектеп болды. 1915 жылы Ақмола облысының Петропавл уезіндегі 17 көшпелі ауылдық мектебінде 301 ер бала, 44 қыз бала оқысы [17, 529-530 бб], Көкшетау уезінің 7 көшпелі ауылдық мектебінде 111 ер бала, 8 қыз бала оқыды (ПКЗСУО, 1916:534), 1916 жылы Ақмола уезінің 9 ауылдық мектебінде 131 ер бала, 8 қыз бала (ПКЗСУО, 1916:537), Атбасар уезінің 13 ауылдық мектебінде 343 ер бала, 34 қыз бала (ПКЗСУО, 1916:536-537), Омбы уезіндегі 28 ауылдық мектебінде 430 ер бала, 48 қыз бала оқыды (ПКЗСУО, 1916: 523-524). Семей облысының Семей уезіндегі 17 ауылдық мектебінде 1916 жылы 361 ер бала, 11 қыз бала оқыды. Семей уезінің Александров болысының Афанасьевка селосында ашылған Бегеней ауылдық мектебі отырықшылыққа көшкен қазақтардың балалары үшін ашылды. Семейдің Заречная слободасында 1912 жылы ер балаларға арналған Кокон мектебі және 1914 жылы қыздарға арналған мектеп ашылды. Бұл мектептерде 1916 жылы 37 ер бала, 20 қыз бала оқыды (ПКЗСУО, 1916:541-542).

Ақмола облысындағы Атбасар уезіндегі көшпелі ауылдық мектептердегі оқушылар саны, басқа уездердегі ауылдық мектептермен салыстырғанда, 7-20 баладан аспады. Уездегі бала саны көп ауылдық мектеп Ұлытаудағы мыс кенішіндегі Жезказған ауылдық мектебі завод басқармасының қаржысына салынған еді, мектеп завод үйінде орналасты. 1916 жылы бұл мектепте оқитын ер балалар саны 139, қыз балалар саны-28 болды (ПКЗСУО, 1916: 539).

1915 жылы Петропавл уезі Орта бөлік болысындағы 5 ауыл қазағы Қасымбек Жарылғапов өз болыстарының Көкшетау уезінің Аңырақай, Бәйімбет болыстарымен шекараласуына байланысты, шекаралас жатқан Петропавл, Көкшетау уездерінің қазақтары үшін көшпелі ауылдық мектеп ашуға өтініш білдіреді. Ол мектеп үйіне өзінің жаңадан қайыңнан тұрғызылған үйін беретінін, өз есебінен сыныпқа қажетті парта, тақта, мұғалім орындығын жеткізуге көмек беретінін, қазақ тілінде сабақ жүргізетін мұғалімді өз есебінен, ал орыс тілі мұғалімін қазақтардың салығы есебінен қаржыландыратыны жөнінде өтініш білдірген (ҚРОМА, 369:9498:3-4).

Ауыл мектептерін жергілікті қаражат көзінен қаржыландырды, жетпей жатқан қаражат шығынын Ақмола, Семей облысындағы халыққа білім беру ісінің қаражат қорынан қаржыландырды (ЖМНП, 1909:11). 1910 жылға дейін әрбір көшпелі ауыл мектебі үшін 540 рубль, 1914 жылдан кейін ашылатын жаңа мектептер үшін 500 рубльден бөлінді. Ауыл мектебіндегі әрбір шәкірттің жалпы оқу шығынының орташа ақысы 30 рубль болды.

Жалпы қазақтар көшпелі ауылдық мектептер үшін әр түрлі дәрежеде көмектер ұйымдастырып отырды. 1903 жылы Өскемен уезі Қалба болысының қазақ қауымы мектепті кеңейту және жөндеу жұмысына 300 рубль ақша бөлген. Күршім болысының қазақтары мектеп құрылысы үшін 500 рубль ассигнациялауға өтініш жасаған. Зайсан уезі Қара Ертіс болысының елуліктері Жарлы мектебі үшін берілген Сатыпалдиннің қыстауына жөндеу жұмыстарын жүргізуге, мектепті жылыту, жарықтандыруға және 8 старшин екі жағдайы төмен отбасынан шыққан балалардың азық-түлігін өздері қанағаттандыруға шешім қабылдаған. Ертіс-Қалжыр мектебін ашу кезінде ауыл қоғамы мектептің көш кезінде қашық-тауына байланысты, шәкірттердің күнделікті ағарған ішуі үшін, мектепке 8 сиыр берген. 1903 жылы Бөген болысының болыснайы мен Нөрекенов құны 800, 350 рубль тұратын өз үйлерін берген. Павлодар уезі Шақшан ауылдық мектебі үшін Әмірхан Сейсенбаев екі бөлмелі үйін берген. Шақшан мектебі үшін Биеке Шикымбаев 100 рубль, Л.Муллин 25 рубль көлемінде қайырымдылық жасаған (ЖМНП, 1909: 14).

Зайсан уезі Нарын болысының қазағы Тышқанкөз Хабибулин өзіне тиісті Ақсуаттағы үйін, жыл сайын мектепті жылытуға 60 рубль, мектеп салуға 1000 рубль ақша бөлген. Қазақтардың көшпелі ауылдық мектептерді ашуға көмегі үшін, Дала генерал-губернаторы генерал-лейтенант Сухотин қазақтарға алғыс жариялады (АОБ, 1902:2).

Көшпелі ауыл, болыстық мектепке түскендердің барлығы да мектепті бітірген жоқ, мектепті бітірмей шығып кетуі жиі болды. Мысалы, 1906 жылы Ақмола облысындағы оқушылар саны 386 болса, оның 23-ғана курсты аяқтап, 75 бала оқудан шығып кеткен, Семей облысында 518 оқушының 51 бітірсе, 175 бала оқудан шыққан (ЖМНП, 1909:12). Қазақ балаларының мектепті бітірмей шығып кетуінің әр түрлі себептері болды. Мысалы, мектептің қашықта орналасуы, бейімделудің қиындығы, қаражаттың жетіспеуі, науқасына байланысты және т.б.

Қазақтар негізінен көшпелі ауылдық мектепке жақын қоныстанғанда ғана балаларын берді. Мектеп-тен үш-төрт шақырым жерде қоныстанған кезде, балалар күнделікті қатынап оқитын, ал мектептен он-он бес шақырым көшкенде мектепке жақын жерден айына 1 рубльден-3 рубльге дейін үй жалдап тұрып оқытты (ЖМНП, 1909:14). Әрине, үй жалдап баласын оқытуға барлығының да шамасы келе бермейтін.

Қорытынды. Ақмола, Семей облысындағы көшпелі ауылдық мектептер тарихын талдай келе мынадай қорытындыларға келдік. Көшпелі ауылдық мектептердегі балалардың ұлттық құрамы бойынша әр түрлі бөлінуі: қазақ-орыс балалары оқитын ауылдық мектептер, қазақ балалары ғана оқыған көшпелі ауылдық мектептер. Олар көшпелі ауылдық мектеп деп аталғанымен барлығының бірдей көшпегендігін көруге болады. Мектептер жазда көшсе, қыста тұрақты қоныстарға тұрақтанды. Барлық ауылдық көшпелі мектептердің қысқы тұрақтары ыңғайлы болмады, бөлме саны 2-4 бөлмеден аспағанды. Екі бөлмелі қысқы тұрақтар оқуға қолайсыз болды, бөлменің тарлығына байланысты толықтай сынып бөлмесіндей жабдықталмады. Көшпелі ауылдық мектептердің ашылуын негізінен қолдағандар болыснайлар болатын, кей аймақтарда алғашқы кезде дін иелері қарсылық танытты.

Жалпы Ресей империясының Ақмола, Семей облысындағы көшпелі ауылдық мектептерді ашу тәжірибиесі, Торғай облысындағыдай сынақтан өтіп, өз нәтижесін берді деп айтуға болады. Әрине, бұл Дала генерал-губернаторы, Ақмола, Семей облысының әскери губернаторлары, уез бастықтарының және А.Е. Алекторовтың тікелей араласуымен, Ресей империясының саясатымен жүзеге асты.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Алекторов А.Е. Из истории развития образование среди киргизов Акмолинской, Семипалатинской области. – ЖМНП. – 1905. – Ч.ССCLXII. – С.154-191

- 2 Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург: Издание Тургайского Областного Статистического комитета. Типо-Литография П.Н.Жаринова. – 1896. – 72 с
- 3 Хохлов Г. Тургайская область. – Санкт-Петербург: Издание Санкт-Петербургского общества, 1906. – 96 с.
- 4 Греховодов М.Н. Народное образование среди киргизского населения Петропавловского уезда Акмолинской области. – Казань: Центральная типография. – 1913. – 32 с.
- 5 Граменицкий С. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. – Ташкент, 1896. – 86 с.
- 6 Тажыбаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата, 1962. – 504 с.
- 7 Храпченков Г.М. Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстана (Учебное пособие). – Алматы, 1998. – 168 с.
- 8 Добросмыслов А.И. Города Сырдарьинской области Казалинск. – Перовск: Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент, 1912. – 312 с.
- 9 Обзор Тургайской области за 1900 год. – Оренбург. Типо-литография Тургайского областного Правления. – 1902. – 80 стр.
- 10 Миронов Н.М. Очерк о русско-киргизских школах Уральской области. – Санкт-Петербург: Сенатская типография. – ЖМНП, Новая серия. – Ч. XXVIII. – 1910. – С. 177-200.
- 11 Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.13. Царствование Государей императоров Александра III и Николая II. – 1894-1895 годы. – Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1898. – 1160 с.
- 12 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві /ҚРОМА, 369-қор, 1-тізбек, 3761-іс
- 13 ҚРОМА, 369-қор, 1-тізбек, 5091-іс
- 14 Обзор Акмолинской области за 1903 год. – Омск: Типография Акмолинского Областного Правления. – 1905. – 107 с.
- 15 Народное образование в Западно-Сибирском учебном округе. – Санкт-Петербург: Сенатская типография. – ЖМНП, 1909. – Новая серия. – Ч.24. (11). – С. 1-39.
- 16 Обзор Акмолинской области за 1915 год. – Омск: Типография Акмолинского Областного Правления. – 1905. – 107 с.
- 17 Памятная книжка Западно Сибирского учебного округа на 1916 годы. Заключающая в себе список учебных заведений с указанием времени открытия, источников, содержания, размера платы за учение, числа учащихся личного состава служащих. – Томск: Издание 8, 1916. – 569 с.
- 18 ҚР ОМА, 369-қор, 1-тізбек, 9498-іс.
- 19 Акмолинские областные ведомости. – 1902. – № 42.

References

- 1 Alektrov A.E. From the history of the development of education among the Kyrgyz of Akmola, Semipalatinsk region. – ZHMNP. – 1905. – CH.SSSLXII. – 154-191pp.
- 2 Vasiliev A.V. Historical outline of Russian education in the Turgai region and its current state. Edition of the Turgai Regional Statistical Committee. – Orenburg: P.N. Zharinov's Typo-Lithography. – 1896. – 72 p
- 3 Khokhlov G. Turgai region. St. Petersburg: Publication of the St. Petersburg Society. – 1906. – 96 p
- 4 Grekhovodov M.N. Public education among the Kyrgyz population of the Petropavlovsk district of the Akmola region. – Kazan: Central Printing House, 1913. – 32 p.
- 5 Gramenitsky S. An outline of the development of public education in the Turkestan Region. – Tashkent. – 1896. – 86 p.
- 6 Tazhibayev T. Enlightenment and schools of Kazakhstan in the second half of the 19th century. – Alma-Ata, 1962. – 504 p.
- 7 Khrapchenkov G.M. Khrapchenkov V.G. History of the school and pedagogical thought of Kazakhstan (Textbook). – Almaty, 1998. – 168 p.
- 8 Dobrosmyslov A.I. The cities of the Syrdarya region Kazalinsk, Perovsk, Aulie-Ata and Chimkent. – Tashkent, 191. – 312 p.
- 9 Review of the Turgai region for 1900. – Orenburg: Type-lithography of the Turgai Regional Board, 1902. – 80 p.

- 10 Mironov N.M. *An outline about Russian-Kyrgyz schools of the Ural region.* - Saint Petersburg. Senate printing house.-ZhMNP, New series, part XXVIII. – 1910. – 177-200 p.
- 11 *Collection of resolutions on the Ministry of Public Education. T.13. The reign of the Emperors Alexander III and Nicholas II. -1894-1895 years - St. Petersburg: Printing house of the partnership Public benefit.* – 1898. – 1160 p.
- 12 *Central State Museum of the Republic of Kazakhstan // CSMRK, collection 369, 1-chain, case 3761*
- 13 *CSMRK, collection 369, chain 1, case 5091.*
- 14 *Review of Akmola region for 1903. – Omsk: Akmolinsk printing house Regional Board,1905. – 107 p.*
- 15 *Public education in the West Siberian educational district // ZhMNP, 1909, New series. Part 24. (11). 1-39 pages.*
- 16 *Review of Akmola region for 1915.-Omsk: Printing house of Akmola Regional Boar,1905. – 107 p*
- 17 *Memorial book of the West Siberian School District for 1916. It contains a list of educational institutions with an indication of the opening time, sources, content, the amount of tuition fees, the number of students and the staff of employees. Tomsk: Edition, 1916. – 569 p.*
- 18 *CSMRK, collection 369, chain 1, case 9498.*
- 19 *Akmola regional gazette. –1902. – № 42.*